

UDC 930.25:94(477.4)(=411.16)“1768”

**ON THE HISTORY OF THE 1768 UPRISING IN THE POLISH-LITHUANIAN
COMMONWEALTH AND THE CRIMEAN KHANATE:
JEWISH MEMORIES OF THE KOLIIVSHCHYNA
(FROM THE FUND OF INSTITUTE OF MANUSCRIPT
OF THE V. I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE)**

Ivan Syniak

PhD (History), Senior Researcher

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies, NAS of Ukraine

4, Triohsviatyels'ka St., Kyiv, 01001, Ukraine

syniak_il@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4252-4588

Stepan Syniak

PhD (History), Associate Professor

Department of World History

Rivne State Humanities University

12, Bandery St., Rivne, 33000, Ukraine

stepansyniak@gmail.com

Volodymyr Marchuk

PhD (History), Associate Professor

Department of History

National University of Ostroh Academy

2, Seminarska St., Ostroh, 35800, Ukraine

mar4yk80@ukr.net

The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation a group of documents, stored in the “Archives of the Fortress of St. Elizabeth”, the fund of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which highlight the events of 1768 in the territory of Right-Bank Ukraine and the Crimean Khanate, known as Koliivshchyna. In particular, the memoirs of two Jews, residents of the town of Uman, Perka Boltak, and the town of Golta, Yaruslim Haimovych, who managed to survive the stormy events and who, in their reports to the commandant of the St. Elizabeth fortress, Colonel Hristiyan Korf, provided unique information about the course of the uprising, are published here. Also published is the register of the property stolen by the haydamaks from another Jew, Yankel Osypovich, and the report of Elisavetgrad merchant Vasyl Kamenev to the mentioned commandant, due to the impossibility of taking away his own eight cauldrons, which at one time the merchant had left under the supervision of a Jew Shmunya from the town of Smila, due to their appropriation by the local Smilyan chieftain Labansky, which the latter received from the haydamak colonel. Another document is the message of Colonel Hristiyan Korf to the aforementioned Labansky with the demand to return the property of the merchant to the fortress of Saint Elizabeth and about the inadmissibility of receiving things from the haydamaks. When preparing the documents for printing, the “Methodological recommendations for the preparation for the publication of the Archive of Kish of New Zaporizhia

© 2023 I. Syniak, S. Syniak and V. Marchuk; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Sich” authored by L. Z. Histsova was used as a basis. The scientific novelty is that, for the first time, little-known to the general public documents from the times of the Koliivshchyna of 1768 were introduced into scientific circulation, their informative potential was analyzed and commented on. Published sources expand the understanding of the course of the uprising in Right-Bank Ukraine and the further fate of individual Jewish residents of the town of Golta, under the jurisdiction of the Crimean Khanate, and Uman in Right-Bank Ukraine, after the haydamak attack. The conclusions of the publication are that the printed documents prove the fact of the salvation of Jews in such cities as Uman and Golta, signal that the uprising of 1768 did not discourage the desire of Jewish merchants who escaped those events to continue to conduct trade operations in the field of usury and sales of alcoholic beverages, make it clear that the physical destruction of the Jewish people, as representatives of the merchant class, had a painful effect on the trading activities of Russian merchants and Ukrainian traders from the Left Bank of Ukraine with their colleagues from the Right Bank and the Crimean Khanate.

Keywords: Crimean Khanate; Golta; haydamaks; Jews; Koliivshchyna; St. Elizabeth fortress; Uman

ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ 1768 РОКУ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ТА КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ: СПОМИНИ ЄВРЕЇВ ПРО КОЛІВЩИНУ (З ФОНДУ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

І. Л. Сияк, С. Л. Сияк, В. С. Марчук

Коліївщина 1768 року залишила помітний слід в історії українського, кримсько-татарського, польського та єврейського народів. Саме представники двох останніх виявилися серед найбільш постраждалих через сприйняття українцями їх як причини релігійного гніту та економічних визисків. Масштабність втрат євреїв та поляків у буреломі тогочасних подій все ще залишається відкритим питанням, і поставити в ньому крапку, уникнувши при цьому спекуляцій та інсинуацій, можна лише шляхом уведення до наукового обігу якнайбільшого масиву джерел. Ця публікація документів є “краплею в морі” тих джерел, які все ще потребують вивчення та чекають на свого дослідника. Але й вони вносять певну новизну в досліджувану проблематику, оскільки подають спогади безпосередніх учасників з боку єврейської нації, позаяк джерела єврейського походження до нашого часу дійшли в дуже обмеженій кількості.

Нижче публікується п’ять документів, три з яких написані євреями-купцями, яким вдалося врятуватися на території колишньої Нової Сербії, а два були продюзовані з подачі купця фортеці Святої Єлизавети Василя Каменева. За різновидом тут головню наявна виконавча документація, представлена донесеннями, а також публікується по одному різновиду обліково-статистичних (реєстр) та інформаційно-публікаторських документів (повідомлення) [Сияк 2009]. Майже всі вони адресувалися коменданту фортеці Святої Єлизавети полковнику Християнові Корфу, і лише в одному з них очільник новосербської адміністрації виступає адресантом. Саме він, як комендант, влада якого поширювалася на всю територію новосербського поселення, володів повноваженнями вирішити ті скарги, з якими місцеве населення зверталось до нього [Канцелярія Новосербського корпусу 2005, 366].

За змістом публікована документація якраз в основному своєму масиві представлена скаргами. За професійною орієнтацією, як вже зазначалося, адресанти були торговцями, які апелювали до вищої влади з надією відшкодувати свої матеріальні збитки, яких зазнали передусім якраз через події на Правобережній Україні влітку 1768 року. Крізь призму своїх економічних негараздів єврейські купці, яким вдалося пережити повстання і вирватися живими з рук гайдамаків, оповідали коменданту про пережите.

“Полювання” з боку повстанців на євреїв та поляків та фізичне знищення останніх було “візитною карткою” Коліївщини. Київський генерал-губернатор Федір Воєйков 24 червня 1768 р. інформував запорозьких козаків про тортури та вбивства шляхтичів і євреїв, вчинені гайдаками на Смілянщині, Чигиринщині та Уманщині [Гайдамацький рух... 1970, 355–356]. Запорозький полковник Бугогардівської паланки Мусій Головка 25 червня цього ж року рапортував у Кіш Війська Запорозького Низового про знищення “під корінь” представників польської і єврейської націй на кордоні Війська Запорозького Низового та Речі Посполитої [Коліївщина... 2019, 64].

Деякі з гайдамацьких загонів, які на той час діяли на Правобережжі, спеціально шукали місця, де ще могли переховуватися шляхта та євреї, з метою їхнього грабунку та ліквідації, адже для гайдамаків останні асоціювалися із заможністю. Наприклад, гайдамацький ватажок Семен Сараджин зі своїм загonom робив набіги на правобережні містечка Паволоч, Жаботин, Лисянку та села Жидівську Греблю і Кам’янку в надії примножити свої матеріальні статки саме за рахунок поляків та євреїв. Зокрема, у Лисянці вони вбили поляка, майно якого пограбували, а от із Жаботина та Паволочі через брак представників шляхетства та єврейства довелося повертатися ні з чим [Синяк 2020, 245–246; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. ІХ, № 2776, арк. 4]. Інший ватаг, козак Дерев’янківського куреня Олекса Жмур, спеціально вирушив до р. Дністра в с. Рашків, де переховувалася єврейська громада, внаслідок чого його загonom було вбито одинадцять євреїв [Синяк 2020, 250].

Проте не лише “польське” Правобережжя було охоплене повстанням. Коліївщина гучним ехом прокотилася по території Кримського ханства. Містечка Балта, Голта та Палієве Озеро були вщент розорені та сплюндровані гайдаками, а місцеве населення, яке в значній своїй масі було представлене євреями (як місцевими, так і прибулими), піддане жорстоким тортурам або вбите. Малоросійський генерал-губернатор Петро Рум’янець ордером від 2 липня 1768 року інформував Кіш Війська Запорозького Низового про напад гайдамаків на володіння кримського хана Палієве Озеро та Балту, де повстанці вбили чимало не лише євреїв та поляків, а й татар та турків під час битви з гайдаками за останній населений пункт [Скальковський 1845, 192–194].

До всього, ймовірно, окремі кримські урядники мали стосунок до розгортання Коліївщини. Як припускали деякі дослідники, кримський хан Крим Гірей не без підтримки французького представника в Криму шукав щонайменшого приводу для загострення відносин між Оттоманською Портою та Російською імперією [Храбан 1989, 93]. А гетьман ханської України Якуб-ага разом із французьким консулом у Криму бароном де Тоттом могли втілювати в життя це прагнення кримського савновника, спровокувавши напад гайдамаків на Балту [Грибовський 2020, 224–225].

Крізь призму купецької діяльності євреїв нижче представлені джерела подають нам важливі відомості про тогочасні події. Наприклад, єврей Ярухим Хаїмович, який був підданим Кримського ханату, у своєму донесенні коменданту фортеці Святої Єлизавети Християнові Корфу від 4 серпня 1768 р. жалівся на економічні утиски, яких він зазнав від відкупника Івана Трофимова та від сотника Черниченка через несправедливі для єврея торговельні операції. Як видно з цього документа, Ярухим Хаїмович походив зі слободи Голта, на яку свого часу був скоєний напад гайдамаків, навіть був поранений ними, однак йому вдалося вижити (документ № 3). Це дуже важливі дані, оскільки в інших джерелах інформація обмежена лише стратами поляків та євреїв у цьому населеному пункті, без згадки про тих, кому пощастило вижити, за винятком місцевого урядника [Скальковський 1845, 197].

Зокрема, як повідомляв Кіш Війська Запорозького Низового київський генерал-губернатор Федір Воєйков, напад на прикордонну слободу Голту, яка перебувала у

володінні кримського хана, гайдамаки вчинили 21 червня 1768 року. Внаслідок гайдамацького набігу були вбиті і втоплені в р. Південний Буг як частина прибулих євреїв і поляків із Правобережної України, так і декілька місцевих представників єврейської громади [Скальковский 1845, 197]. Цей напад, як видно зі свідчень гайдамаки, козака Крилівського куреня Петра Кучера від 21 серпня 1768 року, вчинив гайдамацький ватажок Іван. Він походив із Правобережної України, приїхав до Гарду для купівлі риби. З невідомих причин Іван закинув купецький промисел і вирішив зайнятися розбоєм та грабунком, об'єктом якого якраз і стало ханське поселення Голта. Гайдамака Петро Кучер свідчив, що внаслідок нападу було вбито декілька євреїв, яким вдалося втекти сюди з Умані, та один польський шляхтич [Коліївщина... 2019, 267–268]. Порятунком для голтян стала Орловська слобода (в джерелах ще згадується як містечко Орел), куди втекли вцілілі мешканці. Тут знайшли прихисток місцевий каймакам [Скальковский 1845, 197] та й, урешті, сам єврей Ярухим Хаїмович.

Надзвичайно цікаву інформацію, гідну сценарію гостросюжетного бойовика, про свою подорож до Умані після захоплення міста ватажками Максимом Залізняка та Іваном Гонтою доносив уже згаданому комендантові фортеці Святої Єлизавети уманський єврей Перка Болтак у серпні 1768 року. Під час захоплення Умані цьому єврею пощастило бути відсутнім у місті. Цим скористалися його боржники, уманські мешканці Василь Потапенко та Марко Зайченко, які перейшли на бік повстанців до команди Івана Гонти. Коли Перка Болтак послав іншого єврея додому, аби той сповістив його дружину про втечу з міста від гайдамаків, тоді згадані уманці обманом змусили дружину повідомити чоловіка, щоб той повернувся до Умані для отримання боргу. Перка Болтак слушно підмітив, що це робилося задля того, аби він був схоплений гайдамаками та страчений, а боржники були б звільнені від сплати боргів. Дружина, не усвідомлюючи підступних дій Потапенка та Зайченка, написала чоловікові листа, щоб той приїхав до Умані. Як доповідав Перка Болтак, він таки навідався до рідного міста, але заїхав не “з небезпечної сторони”. Ба більше, йому вдалося зустрітися з дружиною та забрати в неї векселі, які засвідчували боргові зобов'язання вищезгаданих боржників, а потім він від'їхав до містечка Балти, володіння кримського хана. На момент написання донесення Василь Потапенко та Марко Зайченко відмовлялися виплатити борг Перкові Болтаку, аргументуючи це тим, що раніше віддали гроші його дружині. Природно, єврей-кредитор не вірив землякам, оскільки боргові векселі все ще були в нього і не були повернуті боржникам. У цьому ж донесенні адресант просив коменданта фортеці Святої Єлизавети посприяти у вирішенні боргового питання з іншими мешканцями Умані, Потапом Свердличенком та Мартином Олійником, але воно не містить інформації про події 1768 року (документ № 2).

Тут варто звернути увагу на декілька моментів. По-перше, це рівень охорони міста, куди, хоч і з певним ризиком для себе, зміг проникнути Перка Болтак. Справді, гайдамаки були настільки впевнені у своїй безпеці, що вільно пропускали будь-кого до міста, про що згадував запорозький козак Платнірівського куреня, хорунжий у загоні Івана Гонти Михайло Спедицький [Коліївщина... 2019, 157]. Тож цілком імовірно, що єврей, відповідно замаскувавшись, зміг побувати в захопленій гайдамаками Умані. По-друге, це донесення спростовує дані про масові страсти євреїв та поляків, де, за даними уманських купців Остапа Поламаного й Остапа Бочки, військом Максима Залізняка та Івана Гонти після захоплення Умані було знищено сотню польських шляхтичів та три тисячі євреїв, включно з жінками та дітьми [Гайдамацький рух... 1970, 372–373]. Натомість інша частина гайдамаків із загонів Залізняка та Гонти стверджувала, що частину уманських євреїв (жінок та дітей) було перехрещено в православну віру [Пономарьов 2018, 193, 197]. Як можна

побачити на прикладі дружини Перки Болтака, певній частині євреїв таки вдалося врятуватися.

Реєстр пограбованого гайдамаками майна в єврея с. Троянків Янкеля Осиповича доповнює картину матеріальних статків, якими повстанці жили під час грабунку. Як видно з документа, троянківський єврей втратив худобу (корови), посуд (казани, склянки, чарки), одяг (сукні, спідниці, каптани) (документ № 1). Очевидно, цей реєстр був додатком до донесення, де повідомлялися обставини втрати майна, однак документа у справі немає.

Ще два документи стосуються долі частини казанів, які купець фортеці Святої Єлизавети Василь Каменев залишив у єврея Шмуня в містечку Смілі за рік до початку повстання. Як доносив Каменев коменданту фортеці Святої Єлизавети Християнові Корфу 22 серпня 1768 року, після придушення виступу на Правобережній Україні він 5 серпня цього ж року відвідав Смілу, щоб довідатися про долю свого майна, однак єврея Шмуня, у якого воно зберігалося, не застав удома та не зміг його знайти. На диво, у помешканні згаданого купця-єврея він віднайшов свої казани, які там залишив, проте забрати з собою їх не дозволив місцевий отаман Лабанський, який повідомив прибулого купця, що це майно належать саме йому, оскільки було подароване гайдамацьким полковником (документ № 4). Від такого нахабства місцевого урядника, який відкрито заявляв про право власності на пограбовані речі і не заперечував отримання їх від гайдамаків, дуже розгнівався комендант фортеці Святої Єлизавети. 25 серпня 1768 року він емоційно повідомляв смілянського отамана Лабанського про неприпустимість заволодіння чужим майном і вимагав повернути речі справжньому власнику (документ № 5).

Цілком очевидно, що Коліївщина значно підірвала ті економічні зв'язки, які існували між правим та лівим берегами Дніпра. Не секрет, що саме євреї, які посідали одну з провідних позицій у товарообігу між Річчю Посполитою та Російською імперією, були одним з ланцюжків функціонування торговельно-економічних операцій між обома державами. Тож фізичне знищення їх призвело до застою в торгівлі, завдання збитків купцям з Лівобережної України та їхнім російським колегам. Показова ситуація, наприклад, склалася з торговцем Єгором Лоскутовим, якому був винен гроші єврейський орендар села Яблунівки Смілянської губернії Михаль. Однак, як скаржився купець уже згаданому коменданту Християнові Корфу, отримати гроші за боргом було неможливо: сам єврей зник безвісти, а частина його майна з худобою перебувала в місцевого отамана [ІР НБУВ, ф. ІХ, № 2702].

За основу публікації документів узято “Методичні рекомендації по підготовці видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі” [Гісцова 1992], апробовані і рекомендовані до друку Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. У тексті збережено літери, які вже вийшли з ужитку: “ѿ”, “ѣ”, “ѣ”, “ѣ”. Титла та скорочення не розкриваються. Виносні літери виділені курсивом. Нумерація аркушів виділена. Закінчення аркуша позначається “//”. У разі можливості відтворення частин тексту, втраченого через пошкодження аркуша, зміст відтворюється у квадратних дужках. Так зроблено, наприклад, у документі № 4, зміст якого через значні пошкодження паперу частково вдалося відтворити за допомогою документа № 5. До кожного документа складено заголовок, де зазначено порядковий номер, рік, місяць, число, місце складання (у квадратних дужках), різновид (донесення, реєстр), адресата й адресанта та короткий зміст цього документа. За наявності номера вихідної документації він прописується наприкінці заголовка (документ № 5). Внизу текстів документів містяться редакторські правки писарів і зауваження авторів цієї публікації про деякі особливості публікованих документів (ремарки про пошкодження аркушів, написи над рядком та на полях, виправлення тощо), які позначені великими кириличними літерами. У

текстах документів також наявна арабська нумерація над окремими словами, подана верхнім індексом та виділена для позначення коментарів. Останні представлені відразу після документів. Неправильне написання писарем слів у документі, а також незрозумілі слова у квадратних дужках акцентуються знаками оклику та питання: [!], [?].

Наприкінці деяких документів є дописи, які не стосуються їхнього змісту і внесені вже після складання тексту джерела. Такі дописи подано після позначення “Помітка” та “Резолюція”, виділеного курсивом, де вказано адресат або зафіксовано дату отримання кореспонденції, її вхідний номер та розпорядження про подальші дії. До кожного документа в самому кінці подано легенду, у якій вказано установу, фонд, номер та автентичність документа (оригінал або відпуск).

Дробки авторів над статтею: Сияк Іван – написання передмови, вичитка та редактування усього тексту публікації; Сияк Степан – комп’ютерний набір документів; Марчук Володимир – звірка текстів документів з оригіналом, робота над коментарями.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[1768 р.] – Реєстр пограбованого гайдамаками майна в єврея Янкеля Осиповича в селі Троянків

13 Реєстръ

что имянно Полской области¹ в селе Троянков у жида Янкеля Осиповича гайдамаками пограблено и какие вещи, значить ниже сего, а имянно:

Казановъ медныхъ семь, в нихъ весу 14 пуд².

Коровъ восемь.

Горячева вина кофа³ и два бочонка, в которыхъ будеть какъ ведръ до шестидесять.

Сундукъ, в которомъ платья женского юпа⁴ гретова, обложенная пузументом⁵ одна – 1.

Сподница гретова⁶, обшита пузументом одна – 1.

Юпа сукна кармазинного⁷, обложенная пузументомъ одна – 1.

Запaska⁸ бархатная, обложенная золотым пузументом одна – 1.

Запaska атласная – 1.

Две шнуровки⁹: одна бархатная, обложенная пузументом – 1, а друга гретова – 1.

Рубахъ полотна простого, с раковами шватъскими четьрнатцать – 14.

Полотна простого сто аршинъ^{10А}.

Скатертей две штуки^А. //

13 зв. Стakanовъ большихъ серебряныхъ четьре – 4.

Чарокъ серебряныхъ две – 2.

Пряжекъ серебряныхъ, которые носятъ на поясахъ две – 2.

Мужского:

Кафтановъ¹¹ малоросъскихъ камротовых¹², съ серебряными петлями два – 2.

Гретовой кафтанъ съ серебряными петлями одинъ – 1.

Сии вещи у бывшего в Умане мещанина, кой ныне в Миргороде, Игната Рогатого.

Підпис

ІР НБУВ, ф. ІХ, № 2710, арк. 13–13 зв. Оригінал.

^А Далі текст втрачено приблизно на одне слово.

№ 2

1768 р. серпень. [ф. Святої Єлизавети]. – Донесення єврея м. Умані Перки Балтака полковнику і коменданту фортеці Святої Єлизавети Християну Корфу про відмову боржників, мешканців м. Умані Василя Потапенка, Марка Зайченка та Потапа Свердличенка виплатити борг, а також про спробу вбити позивача, заманивши його до міста, коли те було захоплене гайдамаками

15 Высокородному и высокопочтенному господину [полков]нику и правящему в крепости Святыя Елисаветы камендантскую должность¹³ гсдну полковнику Христьяну Григорьевичу Корфу¹⁴ Полскои области местечка Умани от жида Перки Болтака
Покорное доношение

Сего 1768 году находящияся во ономъ местечке Умане жители Василеи Потапенко и Марко Зайченко взяли в меня по две скели горячева вина: Потапенко на шездесять четьре рубли 50 ко., Зайченко на шездесять шесть рублей 50 ко., кой находятся ныне здесь, в крепости Святыя Елисаветы. А когда гайдамаки пришли в полские места для разграбления, то я в те поры послалъ Полскои области из местечка Гащщеватой во оное местечко Уманъ жида для объявления моеи жене, чтобъ она из того города в другое место выехала для укрывателства от нападения гайдамакъ. Оныѣ же, моѣ долъжники Потапенко и Заиченко, пришедъ и жене сказали, чтобы я в то местечко Уманъ приехалъ, то и самому мне денги отданы будутъ, а гаидамаки из своего места не трогались¹⁵, которые съ единого^Б умыслу то, чтобъ я гайдамаками былъ убить и денги моѣ остались на нихъ. Но жена моя незная ихъ лукавства, написала по ихъ речамъ^В писмо, чтобъ я к ней прибылъ. По которому я писму в показанной городъ Уманъ поехалъ, в кою пору оной городъ гайдамаками атакованъ былъ, но я с не опасной стороны зашолъ и между полисадами вексели от жени взялъ, и поехалъ тихимъ образомъ в Турецкую область¹⁶, в городъ Балты. Оныѣ же жители у тамошняго сотника Гонты¹⁷ были в команде и естли бы те жители моеи жены выездкою изъ Умани в другое место подговаривали, то бы она и от места могла утаитися. И ныне выше писанные полские жители Зайченко и Потапенко мне^Г объявляют, что бутъто денги жене отдали^Г, ^Да естли бы денги женѣ моеи отданы были^Д были, то и вексели ими взяты бѣ были жѣ.

Сверхъ же того, еще означенной уманскои // **15 зв.** [житѣ]лъ Потапъ Свердличенко^Г с товарищемъ своѣмъ Мартыномъ Олейникомъ взяли у меня по вексель горячева вина на сто дватцать пять рублей с темъ договоромъ, чтобъ одинъ за другога будутъ порукою, ис которыхъ Потапъ находится здесь. От котораго я по векселю денги требовалъ, но онъ объявляет, что половину платитъ будеть, а другую искать на Мартыне Олейнике, и уже с нихъ оной Мартынъ с своей части сорокъ восемь рублей пяддесять копеекъ платылъ, а остальные четьренатцать рублей желаетъ и ныне отъдать. А какъ оной Потапъ с товарищемъ своимъ Мартыномъ Олейникомъ обще означенное горячее вино брали и одинъ за другого ручились, того ради вашего высокородия покорно прошу какъ те четьренатцать рублей, такъ за товарища ево шездесять два рубли пяддесять копеекъ повелеть меня удоволствовав. И в томъ учинитъ разсмотрение.

Підпис

Августа^Е д.

1768 году.

Помітка: № 520. Поданъ августа^Е д. 1768 год[у].

^Б Далі закреслено і затерто сво.

^В Написано замість затертого [...].

^Г Написано над рядком.

^Г Виправлено з отдать.

^Д Написано на лівому полі.

^Е Число не вказано.

^Е Через пошкодження аркушу встановити число неможливо.

Резолюція: Для удоволствія оноґо жида в Тишковку к ротному командиру тех мужиков при ордерѣ¹⁸ и при отверстом [?] указѣ отправит и велѣт ихъ имущество забрав и описав, представит сюда.

Х. Корфъ

ІР НБУВ, ф. ІХ, № 2712, арк. 15–15 зв. Ориґинал.

№ 3

1768 р., серпня 4. [слобода Орел (?)]. – Донесення єврея Ярухима Хаїмовича полковнику і коменданту фортеці Святої Єлисавети Християну Корфу про порятунок його від нападу гайдамаків на ханське містечко Голту та про несправедливі торговельні операції, проведені з ним відкупником Іваном Трофимовим і сотником Черниченком

11 Высокоблагородному и высокопочтенному господину полковнику и крепости Святыя Елисаветы каменданту Крестьяну [!] Григорьвичу Корфу
От жида Ярухима Хаимовича
Покорное доношение

По нападени Турецкой области на город Голту^ж гайдамаками исколотъ я былъ и ис котораго выехалъ на здешнею сторону в местечко Орель, где пришед ко мне здешней откупщикъ Иванъ Трофимовъ объявилъ, что будто отецъ мой приказал продать находящееся на томъ боку реки Бугу горячее вино, каждое ведро по одному рублю, а отецъ мой былъ в шанце Архангелскомъ. Которой договоръ имелъ Г-с ним^Г, чтоб ведро продать по два рубли с половиною, і почему я съ онымъ откупщиком гусара Василья Бабинчука просил^Г на тотъ бокъ сходить и по подводѣ которой осмотра, сторговал каждому галтанское³ ведро, ценою по одному рублю. Но онаго мерою была кофа в продажу, а бочонокъ в девятнатцать с половиною. // **11 зв.** И по перевозе на этотъ бокъ, просил я его, чтоб то горячее вино справедливости перемерил, но онъ не отославъ денегъ и не перемеривая оных, из Орла сюда уехалъ.

Да находящеися въ ономъ Орле сотникъ Черниченко, когда я былъ боленъ, без ведома моев[о] с того боку реки Буга взялъ две бочки третьепробнаго горячева вина без платежа денегъ, в которьм мерою было шездесять девять ведрь.

Того ради, вашего высокоблагородиа покорно прошу, за взятое у меня здешнимъ откупщикомъ Иваномъ Трофимовымъ и орлянскимъ сотникомъ Черниченком горячее вино, подлежащее число денегъ приказать имъ отдать. А данное мне свидетелство в покупке откупщикомъ Трофимовымъ горячева вина, Чорного гусарског[о] полку¹⁹ от заступающева гусара Василя Бабинчука при семь прилагаю.

Підписи

4 августа

1768 году.

Помітка: № 469. Подано августа 13 д. 1768 году.

Резолюція: **12** По сѣму доношению написат ордеръ къ маіору Ву[л]фу²⁰, чтоб онъ того сотника Черниченка в крепость выслал^А, а какъ того откупщика Трофимова здѣсь нѣтъ, такъ оноѣ дело отложить до єво прибытия.

Х. Корфъ

ІР НБУВ, ф. ІХ, № 2709, арк. 11–12. Ориґинал.

^ж *Виправлено з Балту.*

³ *Виправлено з балтанское.*

№ 4

1768 р., серпня 22. [ф. Святої Єлизавети]. – Донесення купця фортеці Святої Єлизавети Василя Каменєва полковнику і коменданту Християну Корфу про відмову отамана містечка Сміли Лабанського повернути його вісім казанів, які зберігаються в місцевого єврея Шмуня

4 Высокородному и высокопочтенному гсдину полковнику, правящему в крепости Святыя Елисаветы каменданскою должность Християну Григорьевичю Корфу
От елисаветградскаго купца Василья Каменева
Покорнейшея доношение

В прошедшемъ 767 году завезено мною, низаишим, в Полскою область в местечко Смелянское пятнадцать козанов чюгунных для продажи, в которыхъ весу четьреста адинъ пудъ, и оныя сложены были у жида Шмуня. Ис которыхъ взято имъ, жидом, у меня в цену семь казанов за двести десять рублевъ, за что я у него денегъ получил сто девяноста рублевъ, а на немъ осталось еще тритцать рублевъ, которыхъ я с него и до днес не получил. Онъ, жидъ, долженъ мне состоятъ денегъ сто рублевъ, да забрано имъ товаром у меня двенатцать рублевъ, еще^и о расписки на немъ тритцать рублевъ, и того долженъ оной жидъ мне состоятъ сто семдесятъ два рубли. И для взыскания показаннаго числа с него денегъ, я сего августа 5 дня ездилъ, точию, какъ по гаидамацкой штурми в доме ево получить не могъ и нигде об немъ наслыш[ать] не имелъ, и домъ ево совсемъ пустъ, толко в доме ег[о] помянутыя мои восемъ казанов в целости. Я^а и для отвозу в крепость Святыя Елисаветы¹, точию тамошнеи [атаманъ] [Лабанской]¹ [ка]занов не да[лъ]^и. // 4 зв. об отдаче оных моих казанов, такожъ і за^а денги, которыя на оном жиду Шмуни сто семдесят[ъ] рублевъ писать, понеже показаннаго жида імеются пожитки у оного атамана, которыхъ еще і выше моих денегъ станить. І на выше писанное учинить милостивое рассмотрение і определение.

К сему доношению купецъ Васили Каменевъ подписался

Августа 22 дня
1768 году.

Помітка: № 710 и подано августа 26 д. 1768 году.

Резолюція: Сообщить къ делу, а обтомъ в Полшу в означенной по доношению лісто [!] писать.

Х. Корфъ

IP НБУВ, ф. IX, № 2703, арк. 4–4 зв. Оригінал.

№ 5

1768 р., серпня 25. [ф. Святої Єлизавети]. – Повідомлення полковника і коменданта фортеці Святої Єлизавети Християна Корфа отаману містечка Сміли Лабанському з вимогою повернути місцевому купцеві Василю Каменєву казани, які зберігалися в смілянського єврея Шмуня і які смілянський отаман отримав від гаидамацького полковника в подарунок. № 638

34 З Ново^а

От правящего в крепости Святыя Елисаветы у должнос[ти] каменданта, полковника баронъ Корфа, Полскои области местечка Смелаго атаману Лабанскому Елисаеъградской купецъ Василеи Каменевъ подлиннымъ доношениемъ объявилъ. В прошлом де 767-м году завезено им, Каменевымъ, в Полскую область в местечко

^и Далі закреслено в.

¹ Далі текст втрачено приблизно на чотири слова.

¹ Посаду та прізвище в квадратних дужках вдалося відтворити за допомогою документа № 5.

^и Далі текст втрачено на чотири з половиною рядки.

Смелянское пятнатцать казановъ чугунных для продажи, в которых весу четьыреста одинъ пуд, и оныя сложены были у жида Шмуни, с которых взято им, жидомъ, у него, Каменева, в цену им, казановъ, за двесте за десять рублевъ. В число коих онъ, Каменевъ, у него, Шмуни, получили столко сто девяноста рублевъ, а на немъ оставалось тритцать рублевъ. Кроме того, что и еще де онъ, жидъ, должен ему сто рублевъ, да забрано им, жидомъ, у него ж, Каменева, товаром на двенатцать рублевъ, да по росписки взаємъ забранныхъ состоит на нем тритцать рублевъ, всего жъ оныхъ сто семдесят два рубли. Которыхъ для взыскания онъ, Каменевъ, сего августа 5 дня ездиль, точию в доме ево получить не могъ и нигде об нем неслышится не имель^к, а в доме де ево, Шмуни, помянутыя ево, Каменева, восемъ казановъ целы. Онъ, Каменевъ, усмотря их для отвозу в крепость Стыя Елисаветы в домъ свои и до твозъ [!] ихъ, нанель было подводы, точию де оной атаманъ Лабанъскои^л техъ козанов не далъ сказывая, якобы гаидамацкои полковникъ за собственыя свои ему подарил. Откуда онъ, Каменев, в домъ свой празденъ пириехаль и просит об отдаче оных ево козановъ, також и за должныя денги, которыя на оном жиду Шмуни сто семдесят рублевъ // **34 зв.** описать, понеже де показанного жида все пожитки состоятъ у онога атамана, которм д[е] еще и свыше ево, Каменева, долгу стать можетъ. А понежь, что до гаидамацкого полковника принадлетъ, чтоб где такія полковники были совсемъ неизвѣстнѣ и невяроятнѣ гаидамаки могутъ разуметца с протчими разбоиниками, от коих никто ничего и принять недолжнѣ. Потому оной атаманъ Лобанскои имеетъ купцу Каменеву ево чугунныя казаны, какъ онъ за них отосл. да Шмуни заплаты не получаль, возвратит, и за должныя денги, за сто семдесят рублевъ надлежащія, из ево, Шмуни, домы заплатою удоволствоват, такъ какъ в равномѣрныхъ сему случаях из стороны россиискѣи приезжающих ис тамошних мѣсть надлежащее снабдение со всякимъ благодѣяниемъ учинитца.

Августа 25 д.

1768 году.

№ 638 з.

ІР НБУВ, ф. ІХ, № 2728, арк. 34–34 зв. Відпук.

КОМЕНТАРІ

1. "...Полской области...". *Польца, Польська область* – назва в документах Правобережної України, яка 1667–1793 рр. входила до складу Речі Посполитої.
2. *Пуд* – міра ваги. Російський пуд дорівнював 16,3805 кг. На українських землях у XVIII ст. його значення варіювалося від 15,7 до 23,6 кг.
3. *Куфа* – міра рідких речовин у Гетьманщині, яка дорівнювала 496800 г.
4. *Юпка (юпа)* – верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, зазвичай з рукавами.
5. *Позумент* – гаптована сріблом тасьма для оздоблення одягу.
6. *Грезет* – парча.
7. *Кармазин* – збірна назва східних сукон малинового кольору.
8. *Запасака* – жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (зазвичай вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки; фартух.
9. *Шнурівка* – корсет.
10. *Аришин* – міра довжини; у XVIII ст. дорівнював 71,12 см.
11. *Каптан (кафтан)* – чоловічий верхній одяг, відрізнявся по талії, мав широкі відгорнуті манжети з тканини контрастного кольору; прикрашався великими гудзиками, галунами, цупкими стрічками.
12. "...камротовых...". Очевидно, йдеться про *камлот* – вовняну або напіввовняну тканину з верблужої або напівгрубої овечої вовни.
13. "...камендантскую должность...". *Комендант* – начальник застави у фортеці або укріпленому районі. Однак у цьому разі влада коменданта фортеці Святої Єлисавети поширювалася на все населення земель колишньої Нової Сербії.
14. *Корф Християн Григорович* – полковник Козловського піхотного полку, комендант фортеці Святої Єлисавети.

^к Виправлено з ім'яль.

^л Виправлено з Лабаніскои.

15. "...а гайдамаки из своего места не трогались...". Захоплення гайдамаками Умані відбулося 21 (10) червня 1768 року, внаслідок чого було вбито значну кількість мешканців міста: поляків та євреїв.

16. "...в Турецкую область...". Турецька область – територія Кримського ханства.

17. "...у тамошняго сотника Гонты...". Йдеться про Івана Гонту – одного з керманічів повстання 1768 року. Походив із с. Розсішки. Служив у надвірному козацькому загоні, згодом став його очільником, сотником. Хоча був посланий з козаками проти Максима Залізняка, однак перейшов на сторону останнього. Брав участь у захопленні Умані, після чого був проголошений полковником. Схоплений російським військом і переданий полякам, жорстоко закатований у с. Сербах.

18. "...при ордерѣ...". Ордер – офіційний документ, що містив наказ, розпорядження. Надсилався з вищої інстанції до нижчої.

19. Чорний гусарський полк – військово-поселенський полк російського війська, створений 1764 р. зі Слов'яносербського гусарського (кінного) полку у складі Новоросійської губернії. У 1765 р. полк увійшов до складу Єлисаветградської провінції. Переформований з гусарського полку Івана Хорвата. До складу полку входило 16 сотень. 1776 р. більша частина рот полку увійшла до складу Єлисаветградського повіту і менша – до Катерининського повіту Новоросійської губернії.

20. "...написать ордеръ къ майору Вул[л]фу...". Йдеться про Володимира Вульфа – майора Орловського форпосту.

ЛІТЕРАТУРА

Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. Київ, 1970.

Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Київ, 1992.

Грибовський В. Якуб Рудзевич і Максим Залізник – два гетьмани та володарі однієї булави // Коліївщина: право на повстання: збірник наукових і науково-популярних статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768–1770 років. Київ, 2020.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. ІХ, спр. 2702, 2776.

Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько / Передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. Т. 7. Запоріжжя, 2005.

Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. Т. 6/7: Справи № 227–229) / За ред. Валерія Смолія. Упорядкування, передмова та коментарі Івана Синяка. Київ, 2019.

Пономарьов О. М. Неопубліковані документи про Коліївщину // Архіви України, 2018, № 4.

Синяк І. Видова структура документації Війська Запорозького Низового доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. Нова серія. В. 13/14. Київ, 2009.

Синяк І. Русії Коліївщини: запорозькі гайдамацькі загони в Правобережній Україні під час повстання 1768 року // Коліївщина: право на повстання: збірник наукових і науково-популярних статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768–1770 років. Київ, 2020.

Скальковский А. А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733–1768 гг. Одесса, 1845.

Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.). Київ, 1989.

REFERENCE

Haydamats'kyu rukh na Ukrayini v XVIII st. Zbirnyk dokumentiv (1970), Naukova dumka, Kyiv. (In Ukrainian, In Old Church Slavonic).

Giscova L. (1992), *Metodychni rekomendatsiyi po pidhotovtsi do vydannya Arkhivu Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi*, s.n., Kyiv. (In Ukrainian).

Hrybovs'kyu V. (2020), "Yakub Rudzevych i Maksym Zaliznyak – dva het'many ta volodari odniyeyi bulavy", in *Koliyivshchyna: pravo na povstannya: zbirnyk naukovykh i naukovo-populyarnykh statey, prysvyachenyu 250-littyu natsional'no-vyzvol'noho povstannya 1768–1770 rokiy*, Mel'nyk M. Yu., Kyiv, pp. 199–227. (In Ukrainian).

Institut rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine], Fund IX, files 2702, 2776.

“Kantselyariya Novoserbs'koho korpusu” (2005), in *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny*, Vol. 7, Compl. by V. Mil'chev and O. Posun'ko, Preface by S. Havrylovych, S. Lalych, V. Mil'chev and O. Posun'ko, Tandem-U, Zaporizhzhia, 442 p. (In Ukrainian, In Old Church Slavonic).

Koliyivshchyna: 1768–1769 roky u dokumental'niy ta memuarniy spadshchyni (2019), Vol. 1: Dokumenty arkhivu Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi (Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi: korpus dokumentiv 1734–1775. T. 6/7: Spravy № 227–229), Valeriy Smoliy (ed.), Compl., preface and comments by Ivan Synyak, Institut istoriyi Ukrayiny, Kyiv. (In Ukrainian, In Old Church Slavonic).

Ponomar'ov O. M. (2018), “Neopublikovani dokumenty pro Koliyivshchynu”, *Arkhivy Ukrayiny*, No. 4, pp. 184–200. (In Ukrainian; In Old Church Slavonic).

Snyak I. (2009), “Vyдова структура dokumentatsiyi Viys'ka Zaporoz'koho Nyzovoho doby Novoyi Sichi”, *Ukrayins'kyu arkheohrafichnyy shchorichnyk. Nova seriya*, Vol. 13/14, Kyiv, pp. 73–89. (In Ukrainian).

Snyak I. (2020), “Rushiyy Koliyivshchyny: zaporoz'ki haydamats'ki zahony v Pravoberezhniy Ukrayini pid chas povstannya 1768 roku”, in *Koliyivshchyna: pravo na povstannya: zbirnyk naukovykh i nauково-populyarnykh statey, prysvyachenyy 250-littyu natsional'no-vyzvol'noho povstannya 1768–1770 rokiv*, Mel'nyk M. Yu., Kyiv, pp. 234–251. (In Ukrainian).

Skal'kovskiy A. A. (1845), *Nayezdy gaydamak na Zapadnuyu Ukrainu v XVIII st., 1733–1768 gg.*, Odessa. (In Russian).

Khraban H. Yu. (1989), *Spalakh hnivu narodnoho (Antyfeodal'ne narodno-vyzvol'ne povstannya na Pravoberezhniy Ukrayini u 1768–1769 rr.)*, KDU, Kyiv. (In Ukrainian).

I. Л. Сняк, С. Л. Сняк, В. С. Марчук

**До історії повстання 1768 року в Речі Посполитій та Кримському ханстві:
спомини євреїв про Коліївщину (з фонду Інституту рукопису
Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)**

Метою цієї публікації є запровадження до наукового обігу групи документів, які зберігаються у фонді “Архів фортеці Святої Єлизавети” Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і які висвітлюють події 1768 року на території Правобережної України та Кримського ханства, відомі під назвою Коліївщина. Зокрема, тут публікуються спомини двох євреїв, мешканців м. Умані Перки Болтака та містечка Голти Ярухима Хаїмовича, яким вдалося пережити ті буремні події і які у своїх донесеннях на адресу коменданта фортеці Святої Єлизавети полковника Християна Корфа подавали унікальні відомості про перебіг повстання. Також друкується реєстр пограбованого гайдамаками майна в іншого єврея, Янкеля Осиповича, та донесення елісаветградського купця Василя Каменєва на адресу згаданого коменданта щодо неможливості забрати власні вісім казанів, які свого часу купець залишив під нагляд єврею містечка Сміли Шмуню, оскільки їх привласнив смілянський отаман Лабанський, який отримав їх від гайдамацького полковника. Ще одним документом є повідомлення полковника Християна Корфа вищезазначеному Лабанському, у якому він вимагає повернути власність купця фортеці Святої Єлизавети і наголошує на неприпустимості брати речі від гайдамаків. При підготовці до друку документів за основу було використано “Методологічні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі” авторства Л. З. Гісцовой. Наукова новизна полягає в тому, що вперше до наукового обігу уведено маловідомі широкому загалу документи часів Коліївщини 1768 року, проаналізовано їхній інформативний потенціал та прокоментовано. Публіковані джерела розширюють уявлення про перебіг повстання на Правобережній Україні і про подальшу долю окремих єврейських мешканців містечка Голти, юрисдикції кримського хана, та Умані на Правобережній Україні після гайдамацького нападу. Висновки публікації полягають у тому, що друквані документи доводять факт порятунку євреїв у таких містах, як Умань та Голта; підтверджують, що повстання 1768 року не відбило бажання в єврейських купців, які врятувалися під час тих подій, і надалі провадити торговельні операції у сфері лихварства та продажу алкогольних напоїв; дають зрозуміти, що фізичне знищення єврейського народу як представників купецтва боляче відбилося на веденні торгівлі російських купців та українських торговців з Лівобережної України з колегами із Правобережжя та Кримського ханства.

Ключові слова: гайдамаки; Голта; євреї; Коліївщина; Кримське ханство; Умань; фортеця Святої Єлизавети

Стаття надійшла до редакції 3.08.2023